

Зорица СТИЈЕПОВИЋ
ЈУ Музеји и галерије
Подгорица

КОНЗЕРВАЦИЈА ДИЈЕЛА АРХЕОЛОШКИХ НАЛАЗА ИЗ ЦРКВЕ СВЕТОГ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА У КАЊОНУ ТАРЕ

Једна од посљедњих оаза нетакнуте природе југоисточне Европе је кањон ријеке Таре. Тај живописни предео, пун дивљих и неприступачних терена, привлачио је људе од давнина.

У прилог томе говоре и археолошки локалитети који датирају још из периода каменог доба до касног средњег вијека.¹ Ти археолошки споменици нијесу само свједочанства најстаријих насеобина, већ и духовне културе кроз историју тога краја.

На једном од мјеста гдје ријека допушта да јој се приђе, а стијеновите литице се шире изнад пространих пашњака и шума, налази се један од манастира у кањону Таре са црквом која је посвећена св. Арханђелу Михаилу. Манастирска црква саграђена је у шуми, на скровитој страни, крај десне обале ријеке, близу извора питке воде и брзог планинског потока који се улива у Тару. Тако скривена, њен мир дуго су реметили само жубор потока, чегртала оближње воденице и удаљени хук ријечних брзака.

Црква Св. Арханђела Михаила налази се у селу Ђурђевића Тара, око 1 km низводно од чувеног моста на ријеци Тари, који спаја стијеновите литице најдубљег кањона у Европи. Настала је крајем XV или почетком XVI вијека као мања једнобродна грађевина издужене основе са полукружном апсидом и куполом.²

Године 1995. археолошким истраживањима рушевина манастирске цркве констатовано је, да је зидана од притесаног камена, да је била покривена клисом и да је имала под од камених плоча и постојаног малтера.³ Начин

---

¹ М. Лазић, М. Церовић, *Прошлост у кањону Таре*, Историјски записи, година LXXV, 2002/3–4, 191.

² М. Лазић, М. Церовић, *op. cit.*, 194.

³ Систематско археолошко истраживање рушевина манастирске цркве је обављено током августа 1995. године. Истраживања су обављена на иницијативу Одбора за обнову манасти-

градње и изглед ове цркве веома подсећа на цркву Успења Богородице у До-вољи, што упућује на претпоставку да су оба храма градили исти мајстори. Остаци манастирске трпезарије и рушевине неке помоћне зграде се налазе поред цркве, док се по околним падинама налазе ниско очувани остаци разорених темеља неколико грађевина које су највјероватније биле у манастирском посиједу.

Прве податке о манастиру са црквом Св. Арханђела Михаила налазимо у записима А. Гиљфердинга, гдје он само обавијештава да је 1591. године она обновљена и украшена фрескама. У периоду од 1591. до 1711. године, према историјским изворима, у овом манастиру преписане су бројне књиге, што свиједочи да је у то доба он био важно вјерско и духовно средиште. А. Гиљфердинг је 1858. године цркву Арханђела Михаила описао као опустјели храм, који није био потпуно уништен. То наводи на претпоставку да је манастир напуштен почетком XIX вијека и да је црква обновљена после 1858. године, када су и оронуте фреске из 1591. године, замијењене грубо нанесеним слојем бијело окреченог малтера. Претпоставља се да је последњи пут црква уништена у пожару као активни храм, а не као опустјела грађевина подложна зубу времена. Највјероватније да је страдала 1875. године у турској одмазди због порушене џамије у засеоку Влашковац у Ђурђевића Тари.⁴ Распоред појединих налаза, као и степен њихових оштећења указују да је црква током последњег разарања и опљачкана, а њен инвентар демолиран.

Налази из цркве Свештої Арханђела Михаила

Поред цркве и у њеној унутрашњости нађени су предмети који припадају различитим периодима наше историје. Најмлађи налази су рецентни и донесени су после рушења цркве (новац, потковице, чауре од метака из Другог свјетског рата, итд.). Нешто старији налази (дијелови порцеланског тањира, фрагменти великог глеђосаног суда, чауре од метака за турске пушке, различите бронзане оплате, итд.) припадају другој половини XIX вијека. Остали налази (дијелови два богато декорисана мермерна свијећњака,

---

ра, на чијем је челу био др Јован Новосел из Подгорице, као и Републичког завода за заштиту споменика културе у Цетињу. Реализацију истраживања су извршили мр Мирослав Лазић, истраживач-сарадник Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду и Митра Церовић, директор Археолошке збирке Црне Горе у Подгорици.

⁴ Т. Пејовић, *Манастири на њлу Црне Горе*, Цетиње, 1995, 214.

дијелови оплате за литијски крст, велики жељезни кључ, жељезна алка са двоструким клином, итд.) потичу из ранијих раздобља.⁵

До 2006. године најзначајнији инвентар, изузев два мермерна свијећњака, није био конзерваторски обрађен. Наиме, ради се о једној бронзаној апликацији, жељезној алки, оплатама за литијски крст и жељезном кључу.⁶

БРОНЗАНА АПЛИКАЦИЈА

Уз спољну страну јужног зида пронађена бронзана апликација спада у групу налаза који припадају другој половини XIX вијека. Апликација правоугаоног облика са представом крста у кругу, богато је декорисана геометријском орнаментиком по ивицама, што оставља веома лијеп визуелни утисак.⁷

ЖЕЉЕЗНИ КЉУЧ И ГАЈКА

Предмети од жељеза: кључ и алка са двоструким клином, пронађени у дијелу наоса, вјероватно потичу из ранијих раздобља. Алка (гајка) са двоструким клином, имала је употребну намјену.⁸ Кључ својом величином и обликом, који због корозије није могао до краја да се дефинише, привлачи пажњу и намеће претпоставку да је био кључ главних врата саме цркве.⁹

ОПЛАТЕ ЗА ЛИТИЈСКИ КРСТ

Дијелови оплате за литијски крст од сребрног и на терену дефинисаног бронзаног лима, такође нађени у дијелу наоса, припадају непрецизираном ранијем периоду. На основу мотива на фрагментима оплата, утврђено је да један дио њих припада оплати са представом Исуса на престолу,¹⁰ док два

⁵ М. Церовић, М. Лазић, *Црква Св. Арханђела Михаила у кањону Таре*, *Vestigatio vetustatis* Александрина Цермановић-Кузмановић, Зборник радова посвећен проф. др Александрина Цермановић-Кузмановић, Центар за археолошка истраживања, Књига 20, Београд, 2001, 502.

⁶ Подаци о локацији пронађених предмета и инв. бројеви, наведени у даљем тексту, узети су из *Дневника археолошких истраживања 1995. год. манастира Св. Арханђела Михаила – Ђурђевића Тара*.

⁷ Инв.бр. 4.

⁸ Инв. бр. 10.

⁹ Инв. бр. 5.

¹⁰ Инв. бр. 7.

фрагмента представљају Распеће Христово.¹¹ Релјефно и занатски веома вјешто урађене, оплате су вјероватно дјело неког бољег мајстора.

Конзерваторски преглед и шок конзервације

За квалитетну конзервацију предмета, посебно археолошких, неопходно је да се сваки експонат посматра посебно. Сходно стању предмета, који се констатује стручним конзерваторским прегледом, врши се и избор најприхватљивије методе за конзервацију. Само такав приступ обезбјеђује исход конзервације и истовремено може задовољити и одређене естетске норме које се не смију занемаривати.¹²

Цијела површина бронзане апликације била је прекривена тањим наслагама земље и масноће. Израђена је од квалитетне легуре бакра и калаја са добро очуваним металним језгром. Због релативно блиског времена из кога потиче, мјеста налаза (слаб салинитет земље) и квалитета легуре, на предмету је постојао само танак слој купро оксида помијешаног са калијум оксидом. Спољне коре базних карбоната није било. С обзиром да није утврђено постојање активне корозије, избор конзерваторске методе, као и сам третман није био тежак.

Предмет је пажљиво механички очишћен од наслага нечистоћа и третиран 5% раствором натријум бикарбоната у дестилованој води, ради екстраховања могућих хлорида. С обзиром на одсуство хлорида,¹³ извршена је уобичајна процедура испирања, сушења и импрегнације 5% раствором бутил метакрилата у бензолу.

---

¹¹ Инв. бр. 8 и инв. бр. 21.

¹² За примјену појединих метода у конзервацији археолошких предмета од значаја је књига Музејског документационог центра у Загребу: Н. Ј. Plenderleith и А. Е. А. Werner, *Конзервација музејских предмета и умјетнина-ковине*, II дио, МДС, Загреб, 1974, 1–63.

¹³ Извршена проба на хлориде.

Бронзана апликација: 1. прије; 2. у шоку; 3. на крају конзервације

Цијела површина жељезне алке и кључа била је покривена дебелим слојем наслага земље и рђе, што је за собом повлачило сумњу о њиховом здравом металном језгру. Присуство хлорида није било уочено.¹⁴ Послије пажљивог механичког чишћења полир машином са каменом средње тврдоће, могло се констатовати да је корозија само мјестимично захватила дубље слојеве метала. Ово се посебно односи на кључ. Предмети су затим добро ишчеткани челичном четком под млазом топле воде.

Жељезна алка је третирана методом електрохемијске редукације, ради лакшег контролисања тока процеса.¹⁵ Послије ове методе приступило се испирању, сушењу и наношењу адекватног импрегнатора.

Жељезни кључ је конзервиран другом методом, због корозије која је мјестимично захватила дубље слојеве метала. Предмет је потопљен у воду и загријаван на температури од 60°C. Овако загријан и мокар предмет је третиран 20% раствором танина којем је додато 15% етил алкохола, при чему фери танини потпуно оксидирају, уз четкање тврдом четком у неколико наврата.¹⁶ Тиме су заостали продукти корозије везани овим органским раствором. По сушењу од неколико дана, предмет је импрегниран 3% акрилним кополимером у ксилолу.¹⁷

¹⁴ Најсигурнији знаци хемијске активности, тј. присуства хлорида је влажна површина, јер је гвожђе хлорид хигроскопан и због тога се на тим мјестима виде капљице смеђе течности на сувој рђи.

¹⁵ М. Марковић, *Проблеми конзервације једног дела археолошког материјала пронађеног у гробовима источне некрополе у Дукљи*, Старине Црне Горе III/IV, Цетиње, 1965–1966, 236.

¹⁶ Раствор танина мора бити адекватно припремљен, а етил алкохол додат овом готовом раствору.

¹⁷ У овом случају употребљен је Паралоид Б-72.

Алка и кључ: 1. прије; 2. прије; 3. на крају конзервације

На фрагментованим оплатама за литијски крст, осим танких наслага земље и патине, била су уочљива физичка оштећења у виду нагњечења, недостатака ситних дијелова и напрснућа. Ово је било посебно уочљиво у дијелу представе главе Исуса на Распећу, као и на фрагментима са представом Христа на престолу. Облога са представом Распећа је израђена у танком лиму од сребра са изузетно високим процентом бакра. Фрагментована облога са представом Исуса на престолу, дефинисана као бронзани лим, изискивала је дубљу анализу материјала због изгледа корозионих продуката на њој.¹⁸ Наиме, цијела површина фрагментоване облоге је дјеловала мутно са мјестимичним црвенкастим и тамно зеленим флекама. То је указивало на постојање оксидационих процеса и присуство купро оксида као и базних карбоната. Сва испитивања су показала да се ради о неравномјерној легури бакра.¹⁹ Два фрагмента са представом Распећа нађена су на различитим мјестима, гдје је састав земљишта различит.²⁰ Ово је утицало на корозиони процес који се одвијао на металу, а самим тим и на изглед фрагмената. Танки бљештави црни слојеви, настали због присуства сребро сулфида и сребрног хлорида, нијесу били штетни. Мјестимична патина у виду флека зелене и црвенкасте боје,

¹⁸ Податак узет из *Дневника археолошких истраживања* као и *Извјештаја о резултатима археолошкој истраживања цркве Св. Арханђела Михаила у Ђурђевиха Тари*, који је сачинио мр Мирослав Лазић, истраживач-сарадник Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду, октобра 1995. године.

¹⁹ Бакар са мијеша са калајем, оловом или цинком и ако је легура неравномјерна, такав предмет оксидира, што доводи до појаве мрља.

²⁰ Слој обрушеног малтера помијешаног са пепелом и гари, из кога потичу сви археолошки налази, налијегао је на мрку глиновиту земљу помијешану са кречњачком дробиниом и ситним каменом.

настала као посљедица присуства карбоната бакра, изискивала је имобилизацију због штетности.²¹

Општа са представом Христa на крстолу: 1. прије; 2. у току; 3. на крају конзервације

Општи визуелни утисак дијелова облога био је јако ружан. Због тога се морала изабрати метода која би осим заштите, што је приоритет у области конзервације, задовољила и естетску норму изгледа и облика предмета.

Оштећења и танкоћа облога изискивала је пажљиво механичко чишћење зубарским инструментима и дрвеним шпатулама површинског слоја нечистоћа. Тиме су била уочљивија напрснућа, нагњечења и недостаци ситних фрагмената на облогама. Да би се вратила рељефност представа на лиму, улегнућа су лагано исправљена дрвеним шпатулама. Одстрањивање наслага корозије, уз максималну обазривост, вршено је хемијском методом. Оплата од сребрног лима је наизмјенично третирана раствором амонијака и мравље кисјелине.²² Испирање је вршено у дестилованој води и сушено више дана, на температури од 60°C после чега је нанесен адекватан инпрегнатор.²³ Уклањање корозионих продуката са оплате од легуре бакра извршено је адекватним абразивима, да би се постигао уједначен визуелни изглед површине.²⁴ Затим је примијењена метода одвајања могућих хлорида испирањем у 5% раствору наријумбикарбоната и пробом на хлориде.²⁵ Након испирања,

²¹ По систему катодне заштите, мање племенити метал, што је у овој легури бакар, више кородира.

²² За ову хемијску методу употребљен је раствор 5% мравље кисјелине и раствор 5% амонијака.

²³ М. Марковић, Ђ. Стојановић-Габричевић, *Конзервација металних предмета из ризнице Ливској манастира*, Старине Црне Горе VI, Цетиње, 1978, 179.

²⁴ J. Malinski i J. Lorber, *Tečaj restavriranja arheološkega bronā in železa*, Slovensko arheološko društvo, Ljubljana, 1988.

²⁵ Раствор се прави у дестилованој води.

сушење на топло је трајало неколико дана. Напрснућа и недостајући ситни фрагменти облоге са представом Исуса на пријестолу, надопуњена су двокомпонентном епокси смолом и адекватно ретуширана. Обје облоге за литијски крст импрегниране су 6% раствором метакрилата у бензолу.²⁶

*Оплати са представом Распећа: 1. прије; 2. у шоку;
3. на крају конзервације*

Од облоге са преставом Распећа, постоје само два дијела која приказују дио ногу и лик са попрсјем Исуса. Зато их је било неопходно ставити на одређену подлогу. Направљена је подлога од дрвета, облика крста. Тонирана је акрилним органским раствором боје ораха, да не би одвлачила пажњу са фрагмената постављених на њу. За фиксирање фрагмената на подлогу употребљени су ситни бакарни ексери, укупани у већ постојеће перфорације на лиму. Тиме се добила јасна представа значења ових дијелова облоге. Исти поступак је примијењен и на облогу са представом Исуса на престолу.

*Конзервирани налази из цркве Св. Арханђела Михаила
у Ђурђевића Тари .*

²⁶ Употребљени метакрилат је бедакрил 122х.

Конзервацијом и рестаурацијом су откривени интересантни детаљи, као што су: троугласта перфорација и облик зубаца на кључу и изражајност рељефно урађених представа на облогама за литијски крст.

На крају, конзервацијом су ови налази сачувани од пропадања (постајући дио наше културне баштине) и могу допринијети бољој детерминацији периода из којег потичу, као и „живота“ ове обновљене цркве.²⁷

Као дио наше културне баштине, ови налази се фотографијама на плазми, презентују у изложбеној поставци „Инфо центра“ на Скадарском језеру.²⁸ У оквиру изложбе „Конзерватори и културна баштина“ у Подгорици, фотографијама је представљен сам ток конзервације ових налаза.²⁹

Zorica Stijepović

THE CONSERVATION OF A PART OF ARCHEOLOGICAL FINDS IN THE CHURCH OF SAINT MICHAEL IN THE TARA KANYON

Summary

In the kanyon of the river Tara with its untouched wild nature, in the village of Djurdjevića Tara, there is hidden the monastery church devoted to Saint Michael. It is founded at the end of XV or at the beginning of the XVI century, as a small building with one nave, elongated base, semicircular apse and a dome. From the XVI till the XVIII century it was important spiritual and religious center. In war events it has been ruined and was reconstructed during the XIX century. Systematic archeological investigations of the ruins of the church were led in the year of 1995. The way of building was then discovered and the material used in this purpose, as well as the remnants of frescoes on inner walls. The objects found beside the church and in its interior belong to different periods of our history.

The conservation and the restoration of silver and bronze covers for a liturgical cross with the presentation of Christ Enthroned and Crucifixion, of iron ring with double nail, of a bronze application, as well as of a big iron key, will enable more accurate determination of a period when they were made. These conserved finds are yet another material testimony of former life of this renewed church, preserving our cultural heritage for future generations.

²⁷ Црква је обновљена под руководством проф. др. Ј. Нешковића.

²⁸ Објект се налази у селу Врањина, 20 km удаљеном од Подгорице и у склопу је ЈУ Национални паркови.

²⁹ Изложба је била отворена фебруара 2006. год. у организацији ЈУ Мазеја и галерија Подгорице, а представило се двадесетак конзерватора својим радовима.